

Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie

door Joop Remmé

Bespreking van Robin te Slaa, Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie, Boom uitgevers, Amsterdam, 2017, ISBN 978 94 6105 798 3, € 24,90.

Het is eigen aan het politieke debat dat terminologie aan verandering onderhevig is. Daarmee kunnen begrippen aan duidelijkheid verliezen. Dat is waarschijnlijk nog het meest zo met de term ‘fascisme’, dat meer dan de meeste termen, en wel om begrijpelijke redenen, beladen is. Je zou zelfs kunnen zeggen dat het begrip vooral als scheldwoord wordt gebruikt, waardoor het des te meer met emotie beladen wordt en aan slijtage onderhevig is. Daarom is het goed dat het boek van Robin te Slaa, *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie* duidelijkheid verschaft.

Een belangrijk thema dat al vroeg in het boek aan de orde wordt gesteld is de vraag of fascisme een uitgewerkte theoretische grondslag had. Dit is door wetenschappelijke onderzoekers naar fascisme onderling uitgebreid besproken. Te Slaa voert ons mee in die discussie. Hij schrijft over de Italiaanse fascistische leider Benito Mussolini, die zich met enig dedain afzette tegen ideologieën, maar ook over ideologieën publiceerde. Te Slaa stelt de vraag: ‘Zijn wij tegenwoordig misschien te veel geneigd te denken dat geestelijke ontwikkeling en een tolerante levenshouding meestal samengaan?’

In de loop van het boek zal duidelijk worden dat de denkbeelden van fascist en nazis elementen van ideologieën hadden. Zij hadden denkbeelden met elkaar gemeen over de organisatie van de economie, over

de gelijkheid van burgers, over trouw aan vaderland en leider, en over het ontstaan van een nieuwe mens.

Hierbij zijn er raakvlakken tussen fascisme, nazisme en communisme. Zo kunnen we voor al die bewegingen personele raakvlakken zien, waar leidende figuren tot beide stromingen hadden behoord en waardering voor elkaar hadden, zoals Lenin dat had voor Mussolini na diens machtsgreep in 1922. Overeenkomsten waren er ook waar het ging over de massa: die werden door deze bewegingen gewantrouwd. Ook dachten alle drie in termen van een voorhoede die de primitieve massa in goede richting zou moeten leiden, met dien verstande dat de fascistenaan de massa als bestaande uit gelijken en de communisten aan enkel arbeiders, zich afzettend tegen de middenklasse (als we kijken naar nu, dan zien we in een recent onderzoek van NRC onder de eigen lezers over de voorgenomen afschaffing van het raadgevend referendum dat veel respondenten antwoordden in termen van ‘de meeste mensen zijn te dom om over politiek mee te kunnen praten’, wat aangeeft dat een democratische mentaliteit ook in de huidige samenleving niet algemeen is). Beide bewegingen waren vergelijkbaar in hun afwijzing van democratie, kapitalisme en rechtsstaat. Zij kwamen ook overeen, zoals Te Slaa opmerkt, in hun afwijzing van individualisme (de liberale filosoof Karl Popper merkte ooit op ‘Socialism is essentially collectivism’, maar dit geldt ook voor het fascisme). Wel merkt Te Slaa op dat het bolsjewisme verder ging dan het fascisme in het scheppen van een totalitaire staat en het afwijzen van de rechten van individuele

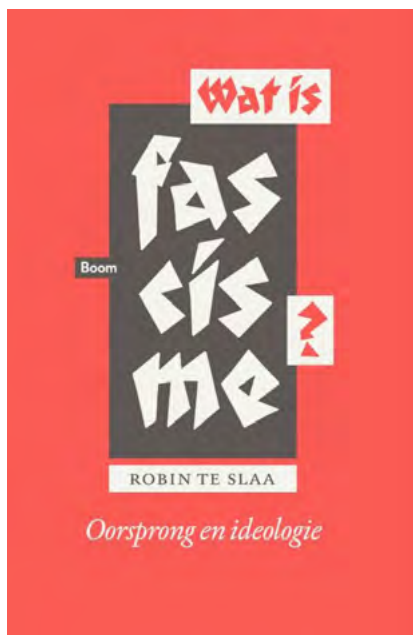
burgers.

Verschillen waren er natuurlijk ook wel. Zo dachten de communisten de economie te organiseren vanuit de staat, terwijl de fascistenaan een soort van getemd corporatistisch kapitalisme, gezuiverd van speculatie en met een doelstelling die we tegenwoordig maatschappelijk verantwoord ondernemen zouden noemen.

Te Slaa gaat ook in op een belangrijk verschil tussen nazisme en fascisme. Voor fascistenaan gold het Italiaanse fascisme als model, dat net als de stromingen in Nederland, Vlaanderen en Engeland verschilde van het nazisme in hoe over ras werd gedacht. Bij die bewegingen werd vooral gedacht in termen van het eigen volk, dat zelfs door Mussolini in bescheiden mate als multicultureel werd gezien; niet in termen van ras.

“... In de loop van het boek zal duidelijk worden dat de denkbeelden van fascistenaan nazis elementen van ideologieën hadden. Zij hadden denkbeelden met elkaar gemeen over de organisatie van de economie, over de gelijkheid van burgers, over trouw aan vaderland en leider, en over het ontstaan van een nieuwe mens ...”

Het belangrijkste verschil was het virulente antisemitisme dat de nazis kenmerkte en bij het Italiaanse fascisme nauwelijks aanwezig was (de minnares van Mussolini was zelfs een Jodin), tot het in 1938 een officieel standpunt werd; ook toen weigerde Mussolini

Joden aan de Duitsers over te leveren. Te Slaa maakt duidelijk wat kenmerkend was voor dat antisemitisme. Het was niet het antisemitisme dat we kennen uit de Europese traditie, met overwegend Christelijke wortels. Ook al waardeerden de nazis het antisemitisme van Luther, hun antisemitisme was van een andere aard. Het was veeleer verweven met darwinisme en werd sterk gekenmerkt door kritiek op het kapitalisme, waarvan men alle uitwassen aan Joden toeschreef, zoals men ook het bolsjewisme als Joods beschouwde (niet helemaal onterecht, want ook Stalin was in de jaren dertig bezorgd over de Joden in zijn partij en voerde om die reden een antisemitische zuivering uit). Wel kende dat antisemitisme een ontwikkeling. Hitler liet zich aanvankelijk namelijk nog gematigd uit over het lot van Joden terwijl Himmler al voorstelde hen naar Madagaskar te verbannen, waar er later steeds meer werd gespro-

ken over het vermoorden van Joden en al snel ook over genocide. Wat Te Slaa beter had mogen aangeven, is dat de hardere taal jegens Joden gelijke tred liep, na 1939, met de toename van Joden onder Duits bestuur. Immers, in de jaren dertig kende Oost-Europa veel grotere Joodse gemeenschappen dan West Europa.

Ook was het nazisme uniek in het denken over *Lebensraum*. Dit begrip speelde in Nederland en het Verenigd Koninkrijk nauwelijks een rol vanwege de koloniale gebieden, waarmee die twee landen al volop *Lebensraum* hadden.

Op een paar plaatsen komt Te Slaa terug op zijn eerdere boek *Is Wilders een fascist?* uit 2012 dat ging over de vraag of populisme en fascisme hetzelfde zijn. Zo wijst hij er op dat het fascisme over het algemeen de massa als wilsonbekwaam opvatte, en om die reden een autoritaire vorm van leiderschap voor stond, wat hij dan contrasteert met de bijna verheerlijking van de massa als een bron van wijsheid bij het populisme. Daarmee heeft hij wel een terecht punt, maar het is jammer dat hij het terloops noemt, zonder uitwerking of verwijzing.

Soms is Te Slaa iets te makkelijk met zijn uitspraken. Als hij bijvoorbeeld schrijft dat 'elke vorm van verkiezingen in een totalitair systeem of een dictatuur, zonder persvrijheid, oppositionele partijen of mogelijke tegenkandidaten per definitie niet democratisch is', dan lijkt dit een platitude, maar zou het toch beter zijn geweest als met een paar zinnen en een noot wordt aangegeven wat in de regel

wel onder democratie wordt verstaan. Zeker in de eerste hoofdstukken lopen de termen ‘extreem rechts’ en ‘extreem links’ betrekkelijk door elkaar heen. Dit is geen verwijt aan Te Slaa, want hij maakt duidelijk hoezeer de personen die met die noemers verband houden in de vroege tijd van het fascisme veel met elkaar gemeen hadden; zelfs respect voor elkaar hadden. Maar je kunt je afvragen, of de term ‘extreem rechts’ wel van toepassing is op het fascisme. Immers, die term gaat terug op het Franse parlement van voor de Revolutie, toen de behoudende adel en hoge geestelijkheid rechts van de koning gezeten waren en de veranderingsgezinde burgerij links van de koning.

Maar, zoals Te Slaa duidelijk maakt, de fascisten waren niet conservatief of reactionair; zij waren voorstanders van een bepaald type vooruitgang (hoezeer we ook sinds de tragedies van de Tweede Wereldoorlog moeite zullen hebben de door hen gekoesterde idealen als ‘vooruitgang’ aan te merken).

Hiermee is het meest controversiële aspect van het boek de stelling dat fascisme pas begrepen kan worden als men ziet hoe de aanhangers het als ‘vooruitstrevend’ zagen. Mogelijk is de belangrijkste les die we van dit boek meekrijgen dat we nadenken over wat (politieke) vooruitgang is. Is het pluriformiteit van perspectieven of consensus in trouw aan een leider? Is het verbetering in de levens van de leden van één ras of klasse, of van de samenleving als geheel? Is het afgeleid van het inzicht van een bewonderde leider of het resultaat van intense dialogen tussen mensen die elkaars stellingnames aandacht gunnen? En dan is er de les die ons zegt dat wat wij

kennen als ‘democratie’ kwetsbaar is; ook nu.

Te Slaa schreef een boek dat wetenschappelijke kwaliteit heeft, zonder ten prooi te vallen aan de onleesbaarheid van veel wetenschappelijke teksten. Hij baseert zich op een grote rijkdom aan archiefstukken en ego-documenten, naast de beschikbare literatuur, die hij goed bespreekt. Hoewel hij hier en daar nog wel een voetnoot had kunnen toevoegen en hij soms een op spreektaal lijkend taalgebruik hanteert (hij spreekt bijvoorbeeld van een ‘Madurodam-achtige omvang’ en ‘misdaden van het fascisme’ – een isme be- gaat geen misdaden, dat doen de aanhangers van dat isme) – is het resultaat toch een goed leesbaar boek waarin een complexe materie duidelijk uiteen wordt gezet. Dit is waardevol als men bedenkt dat die materie controversieel is en de gevoeligheid van de besproken thema’s vraagt om duidelijkheid.

Niet alle thema’s zijn volledig duidelijk geworden. Daarin is Te Slaa eerlijk. Zo is het virulente en uiteindelijk genocidale antisemitisme van de nazis iets dat Te Slaa goed beschrijft, terwijl hij lijkt aan te geven dat een te makkelijke verklaring voor die kwestie geen recht zou doen aan de daaruit voortgekomen tragiek. Daarin heeft hij, naar mijn idee, de juiste toon gevonden, zonder de analyse te verstoren met waardeoordelen.

Dr. J. Remmé geeft onderwijs aan de Webster University, de Maastricht School of Management en de Hochschule für Oekonomie und Management op het gebied van bedrijfsethiek en maatschappelijk verantwoord ondernemen.